

संपदा संरक्षण र विकास

उपप्रा. अवतार सुवेदी

ग्रामीण विकास विभाग, पाटन सयुक्त क्याम्पस, त्रि.वि

इमेल abatar.subedi@pmc.tu.edu.np

Doi : <https://doi.org/10.3126/ppj.v2i2.53137>

लेखसार

हाम्रा सम्पदा हाम्रा चिनारी हुन् । हाम्रो विगतका गौरव संपदालाई भविष्य निर्माणका लागि कसरी उपयोग गर्ने, तिनको संरक्षण र संवर्धनमा कसरी उपयुक्त रणनीतिहरू बनाउने भन्ने प्रयास र परिणामले हाम्रो भविष्य निर्धारण गर्दछ । आजको पुस्ता वर्तमानमा देखापर्ने परिणाममा विश्वास गर्दछ । प्रत्यक्ष लाभमा लोभिन्छ । भोलिका सपनाभन्दा पनि आजको विपनालाई अँगाल्न खोज्छ । सम्पदा संरक्षणको सन्दर्भमा पनि यहि कुरा लागु हुन्छ । विगतका गौरवले के लाभ प्रदान गर्दछन् ? जीविकोपार्जन र रोजगारीमा तिनको के भूमिका छ ? सामाजिक मेलमिलाप र भाइचाराका हाम्रा सम्पदाले के कस्तो सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्छन् ? आदि आजका जल्दाबल्दा चासोका विषयहरू हुन् । प्रस्तुत लेखले यिनै मूलभूत सवाललाई आधार बनाएर सम्पदाको परिचय दिँदै यसको संरक्षणमा देखिएका द्रन्द्र, द्रन् समाधानका उपाय र सम्पदा संरक्षणका माध्यमबाट कसरी सामाजिक विकासका बहुआयामहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्छ? यसैको उत्तर खोतल्ने प्रयास गरेको छ ।

शब्द कुञ्जि : सम्पदा, संरक्षण, पुरातत्व, संग्रहालय

उद्देश्य

यस लेखको संरचना संपदा संरक्षण केका लागि ? भन्ने जिज्ञासाबाट अभिप्रेरित भएर गरिएको हो । राष्ट्रिय अभिलेखालय, विभिन्न संग्रहालयहरू, दरवार स्क्वायरहरू, संरक्षित क्षेत्रहरू लगायत ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणको प्रयोजन केवल संरक्षणको लागि मात्रै हो कि त्यसको दूरगामी प्रभावलाई आंकलन गरेर महत्त्वका साथ तिनको हिफाजत गरिएको हो ? विचारणीय कुरा छ । आर्थिक उपार्जनलाई मात्र विकासको सीमित परिधिमा नसमेटेर व्यक्ति तथा समाजको सर्वाङ्गीण प्रगति नै विकासको सर्वोत्तम परिभाषा हो भन्ने वर्तमान विश्वको सर्वविदित मान्यतालाई सम्पदा संरक्षणले कसरी आफूभित्र समेट्छ भन्ने कुरालाई उजागर गर्नु प्रस्तुत आलेखको उद्देश्य हो । नोबेल पुरस्कार विजेता भारतीय अर्थशास्त्री अमर्त्य सेन समेत विकासलाई प्रतिव्यक्ति आयको साँधुरो परिभाषामा समेटिनु न्यायोचित नभएको बरु मानिसले आफ्नो जीवनको मूल्य र मान्यता विस्तार गर्ने अवसर पाउनु नै सहि अर्थमा विकासको परिभाषा हो भन्ने ठम्याइमा पुगेका छन् । अतः विकासको वृहत्तर दृष्टिकोणमा संपदा संरक्षणलाई कसरी समेट्न सकिन्छ भन्ने मान्यताको खोजी नै प्रस्तुत आलेखको मूल ध्येय रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत लेखका निमित्त द्वितीय स्रोतहरूलाई नै प्रमुख आधार बनाइएको छ । पूर्व प्रकाशित अनुसन्धानात्मक पुस्तक, जर्नल, पत्र-पत्रिका र विभिन्न सेमिनारहरूमा विज्ञहरूले प्रस्तुत गर्नुभएका प्रतिवेदनहरूलाई अध्ययन गरेर यस लेखलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनका निमित्त वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अपनाइएको छ ।

विषय प्रवेश

सम्पदा : प्रज्ञा नेपाली वृहत् शब्दकोशले 'सम्पदा'लाई सम्पत्ति, वैभव वा धन भनेर अर्थ्याएको छ (उप्रेती, २०७९)। क्याम्ब्रिज अङ्ग्रेजी शब्दकोश(२०२२) मा नियाल्दा चाहिँ सम्पदालाई अलि फरक ढङ्गले परिभाषित गरेको भेटियो। उक्त शब्दकोशका अनुसार विगतमा सिर्जना गरिएका अझै पनि ऐतिहासिक महत्त्व रहेका कुनै विशेष समाजका परम्परा, भाषा, भवनहरू वा संस्कृतिसँग सम्बन्धित विशेषताहरूलाई सम्पदा भनिन्छ। यस परिभाषाले कुनै समूह वा समाजले भावि पुस्ताका लागि हस्तान्तरण गर्न लायक मूर्त वा अमूर्त तत्वहरू नै सम्पदा हुन् भन्ने तर्कलाई जोड दिएको छ। तर 'सम्पदा'को अङ्ग्रेजी रूपान्तर Heritage शब्दको प्रादुर्भावको अन्वेषण गर्दा लेटिन शब्द Hereditare बाट Heritage शब्द प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ। 'पूर्वजहरूबाट हस्तान्तरित हुँदै आएको अवस्था वा परिस्थिति' भन्ने अर्थ यसले दिँदोरहेछ (व्युत्पत्ति कोश, २०२२)।

माथिका परिभाषा र शब्द व्युत्पत्तिका उदाहरणहरूलाई मनन गर्दा 'सम्पदा' शब्दले सामान्यतः सम्पत्तिलाई नै बुझाउँछ तर यस्ता सम्पत्ति अन्तर्गत सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र प्राकृतिक निधिहरूपर्दछन् जुन विगतका पुस्ताहरूबाट विरासतका रूपमा प्राप्त भएका र भावी पुस्तामा समेत हस्तान्तरण गरिन्छन्। यी स्रोतहरूमा ऐतिहासिक भवनहरू, कलाकृतिहरू, परिदृश्यहरू, परम्पराहरू र सांस्कृतिक अभ्यासहरू समाविष्ट हुन्छन्। 'सम्पदा' शब्दले यी स्रोतहरूसँग सम्बन्धित ज्ञान, सीप र अभ्यासहरू पनि आफूभित्र समावेश गर्न सक्छ।

सम्पदाको वर्गीकरण :

सम्पदा अन्तर्गत भौतिक कलात्मक वस्तुहरू, अमूर्त/अभौतिक अभ्यासहरू, परम्परागत रूपमा प्रचलित चालचलनहरू आदि पर्दछन् तथापि सम्पदालाई प्राकृतिक र सांस्कृतिक गरेर दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ (केइश्वर, २०२० ई)।

शिक्षा, विज्ञान, संस्कृति र सञ्चारको क्षेत्रमा राष्ट्रहरू बीचको सहयोगलाई प्रवर्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संस्था यूनेस्को (संयुक्त राष्ट्र शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक संगठन) ले पनि सम्पदालाई प्राकृतिक र सांस्कृतिक गरेर दुई भागमा विभाजन गरेको छ। यस संस्थाले हाल विश्व सम्पदा सूचीमा १००० भन्दा बढी प्राकृतिक र सांस्कृतिक स्थलहरू रहेको जनाएको छ। दुबै सम्पदाहरूले प्रायः एक अर्कालाई प्रतिबिम्बित गर्दछन् र स्वरूप निर्धारण गर्नमा सहयोगी भूमिका खेल्दछन्। उदाहरणका लागि, सांस्कृतिक अभ्यासहरूले प्राकृतिक वातावरणमा प्रभाव पार्न सक्छन् र प्राकृतिक स्रोतहरू केही समुदायहरूको अस्तित्व र सांस्कृतिक अभ्यासहरूको लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्।

प्राकृतिक सम्पदा :

विश्व सम्पदा सम्मेलनले प्राकृतिक सम्पदालाई "सौन्दर्य वा वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट उत्कृष्ट विश्वव्यापी मूल्यका जीवजन्तु र वनस्पतिहरू, खतरामा परेका प्रजातिहरूको वासस्थानका रूपमा वर्णन गरिएका क्षेत्रहरू; विज्ञान, संरक्षण वा प्राकृतिक संरक्षणको दृष्टिकोणबाट उत्कृष्ट सार्वभौम मूल्यका प्राकृतिक क्षेत्रहरू"का रूपमा परिभाषित गरेको छ। प्राकृतिक सम्पदा भन्नाले प्राकृतिक स्रोत, इकोसिस्टम र भौगोलिक विशेषताहरूलाई बुझाउँछ जुन विगतका पुस्ताहरूबाट विरासतमा पाइन्छन् र तिनीहरू वैज्ञानिक, सौन्दर्यवा सांस्कृतिक महत्त्वका लागि मूल्यवान मानिन्छन्। यसमा वन र सिमसार, पहाड र मरुभूमि, नदी र महासागर, बोटबिरुवा र जनावरहरूको प्रजातिहरू सम्म सबै समावेश गरिन्छन्(युनेस्को, २०२२)।

प्राकृतिक सम्पदा जीवन जगत्का लागि एक महत्त्वपूर्ण पक्ष होकिनकि यसले खाना, पानी र औषधिको प्रावधान सहित पारिस्थितिक, आर्थिक र सामाजिक लाभहरूको दायरा प्रदान गर्दछ। जलवायु र प्राकृतिक प्रकोपको नियमन र जैविक विविधताको संरक्षणमा समेत यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। प्राकृतिक सम्पदाको सांस्कृतिक र मनोरञ्जनात्मक मूल्य पनि छकिनकि यसले मानिसहरूलाई प्राकृतिक संसारको आनन्द ग्रहण गर्न र साहित्य, कला आदिको माध्यमद्वारा त्यसको प्रकटीकरण गर्ने अवसर समेत प्रदान गर्दछ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षजस्ता संरक्षित क्षेत्रहरूको सृजनाएवं प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले विविध नीति र नियमहरूको कार्यान्वयनद्वारा प्राकृतिक सम्पदाहरू प्रायः सरकार र संस्थाहरूद्वारा संरक्षित र संबर्धित हुन्छन् । मानव र प्राकृतिक वातावरण दुवैको स्वास्थ्य र कल्याणलाई सर्वोपरि स्थानमा राख्न यस कार्यले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

सांस्कृतिक सम्पदा :

समाजका लागि सांस्कृतिक सम्पदाको मूल्य सम्बन्धि महासन्धि (फारो सम्मेलन, २००५)ले धारा २मा सांस्कृतिक सम्पदालाई विगतबाट विरासतका रूपमा प्राप्त भएका निरन्तर रूपमा विकसित र परिवर्तित मूल्यमान्यता, विश्वास, ज्ञानको प्रतिबिम्ब र अभिव्यक्तिको रूपमा परिभाषित गरेको छ । सांस्कृतिक सम्पदा भन्नाले समूह वा समाज भित्र पुस्तादेखि पुस्तामा हस्तान्तरण गरिएका साझा परम्परा, रीतिरिवाज, विश्वास, मूल्यमान्यता र अभ्यासहरूलाई जनाउँछ । यसमा भाषा र साहित्य, कला र वास्तुकला, खाना र चाडपर्व, रीतिरिवाज र अनुष्ठान सम्म सबै समावेश छ । सांस्कृतिक सम्पदाले समूह वा समाजलाई परिभाषित गर्न मद्दत गर्दछ र यसलाई पहिचान र सम्बन्धको भावना दिन्छ। (यूनेस्को, २०२२)

सांस्कृतिक सम्पदा मूर्त वा अमूर्त दुबै हुन सक्छ । ऐतिहासिक भवनहरू र कलाकृतिहरू मूर्त सम्पदाभित्र पर्दछन् भने मौखिक परम्परा र सांस्कृतिक अभ्यासहरू चाहिँ अमूर्त सम्पदा अन्तर्गत पर्दछन् । विभिन्न संस्कृतिहरूको इतिहास र परम्पराहरूलाई संरक्षण गर्न सांस्कृतिक सम्पदाले मद्दत गर्दछ । सांस्कृतिक सम्पदाको पहिचान र संरक्षण गर्नु महत्त्वपूर्ण छ, किनकि यसले विभिन्न संस्कृतिहरूको अद्वितीय परम्परा र इतिहासको धरोहरहरूलाई अक्षुण्ण राख्न मद्दत गर्दछ र मानव अनुभवको विविधतालाई अझ राम्रोसँग बुझ्न र मूल्यांकन गर्ने अवसर प्रदान गर्छ । तथापि बेलाबेलामा सामूहिक इतिहास र पहिचानको बहुमूल्य अंशका रूपमा रहेका सांस्कृतिक सम्पदा विविध द्रन्द्, प्राकृतिक प्रकोप र विकास निर्माणका विभिन्न कारकतत्वहरूद्वारा संकटमा पर्ने गर्दछन् । यस्ता कठिन क्षणमा संपदा संरक्षणका रणनीतिहरू बुद्धिमत्तापूर्ण ढंगले लागु गर्नु सरकार, विभिन्न संघसंस्था र समुदायको कर्तव्य हो ।

सम्पदा संरक्षण : प्रज्ञा नेपाली वृहत् शब्दकोशले 'संरक्षण'लाई 'राम्ररी गरिने रक्षा वा हिफाजत, सुरक्षा, बचाउ, जगेर्ना अथवा रेखदेख गर्ने काम वा हेरविचार भनेर परिभाषित गरेको छ (उप्रेति, २०७९) । यसरी संरक्षण शब्दलाई सम्पदाको संरक्षणका सन्दर्भमा जोड्दा सम्पदाको विनाश हुन नदिने व्यवस्थापनलाई बुझ्न सकिन्छ । यस अर्थमा 'सम्पदा संरक्षण'ले महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक सांस्कृतिक भवनहरू, कलाकृतिहरू, संरचनाहरू वा वातावरणीय संपदाको संरक्षणमा जोड दिन्छ ।

सम्पदा संरक्षण र द्रन्द् : सबैकुरा सँधै लाभैलाभले भरिएका नहुन सक्छन् । सम्पदा संरक्षणमा पनि केही अप्ठेरा अवस्थाहरू सृजना हुन सक्छन् । संपदा संरक्षण गर्ने क्रममा द्रन्द्को सृजना हुनसक्ने परिस्थिति पैदा भएका उदाहरणहरू पाइएका छन् । सम्पदा संरक्षण कहिलेकाहीँ द्रन्द्को स्रोत पनि हुन सक्छ । विभिन्न सरोकारवालाहरूको फरक प्राथमिकता र दृष्टिकोण आपसमा बाझिन सक्छ । सम्पदा संरक्षणमा क्रममा पैदा हुनसक्ने संभावित द्रन्द्हरूका केही उदाहरणहरू यहाँ दिइएका छन् :

विकास र संरक्षणबीच द्रन्द्: सम्पदाको संरक्षण र विकास वा प्रगतिको आवश्यकताबीच द्रन्द् हुन सक्छ । ऐतिहासिक स्थल र भवनहरू संरक्षण गर्ने इच्छाको कहिलेकाहीँ नयाँ विकास वा शहरी नवीकरणको आवश्यकतासँग द्रन्द् हुन सक्छ । सम्पदा संरक्षणका लागि हुने जग्गाको उपयोग र स्रोतको बाँडफाँडले विवाद निम्त्याउन सक्छ । नयाँ निर्माण वा विकासको लागि बाटो बनाउन सम्पदा स्थललाई भत्काउन वा परिवर्तन गर्न दबाब हुन सक्छ ।

समुदाय र सरकारबीच द्रन्द्: प्रायःस्थानीय समुदायको सम्पदा स्थलसँग गहिरो भावनात्मक संलग्नता हुन्छ । यथा स्थानबाट सम्पदालाई परिवर्तन गर्ने वा हटाउने प्रयासहरूलाई समुदायले प्रतिरोध गर्न सक्छ। अझ यदि सरकारले यस्तो सम्पदा स्थललाई विकासको अवरोधको रूपमा ग्रहण गरेको छ भने झन् समस्या निम्तने डर हुन्छ ।

संस्कृति-संस्कृतिबीच द्वन्द्वः विभिन्न समुदायका आ-आफना फरक फरक साँस्कृतिक मान्यताहरूले सम्पदा स्थलहरूको व्याख्या र प्रतिनिधित्वलाई लिएर विवाद निम्त्याउन सक्छन् ।

विशेषज्ञ र सामान्य व्यक्तिबीच द्वन्द्वः सम्पदा संरक्षणमा प्रायः सम्पदा विशेषज्ञ र स्थानीय समुदायहरूको दृष्टिकोण र अनुभवहरू बीचको सन्तुलन समावेश हुन्छ । सम्पदा स्थलहरूको व्यवस्थापन र संरक्षण कसरी गर्ने भन्ने बारे यी समूहहरूले फरक विचार राख्दा असहमतिहरू उत्पन्न हुन सक्छन् ।

स्वामित्व र नियन्त्रणबीच द्वन्द्वः विभिन्न पक्षहरूको फरक चासो र एजेन्डाहरू भएको सन्दर्भमा सम्पदा स्थलहरू र भवनहरूको स्वामित्व र नियन्त्रण कसले गर्छ भन्ने विषयमा द्वन्द्व सृजना हुन सक्छ। उदाहरणका लागि, सम्पदा स्थलहरूको प्रयोग र व्यवस्थापनलाई लिएर निजी मालिकहरू, सरकारी निकायहरू र सामुदायिक समूहहरूबीच द्वन्द्व हुन सक्छ।

पहुँच र प्रयोगबीच द्वन्द्वः सम्पदा स्थलहरू कसरी प्रयोग गरिन्छन् र तिनीहरूमा कसको पहुँच छ भन्ने कुरामा विवाद हुन सक्छ । उदाहरणका लागि पर्यटकहरूको आवश्यकता र स्थानीय समुदायको आवश्यकतबीच द्वन्द्व हुन सक्छ । त्यस्तै स्थानीय समुदायले कुनै सम्पदास्थलको संरक्षणको इच्छा जाहेर गरिरहँदा त्यहि ठाउँमा कुनै सेठले व्यापारिक भवन बनाउने उद्देश्य राखेको हुनसक्छ ।

व्याख्या र अर्थबीच द्वन्द्वः सम्पदा स्थलहरूमा विभिन्न समूहहरूको विभिन्न व्याख्या र अर्थहरू संलग्न हुन सक्छन् यी भिन्नताहरूले द्वन्द्व निम्त्याउन सक्छन् । उदाहरणका लागि कुनै एक समूहलेकुनै सम्पदा स्थललाई राष्ट्रिय गौरवको प्रतीकका रूपमा हेरेको सन्दर्भमा अर्को समुदायले यसलाई पीडादायी वा विवादास्पद विगतको सम्झनाको रूपमा हेर्न सक्छन् ।

वित्तपोषण र स्रोतबीच द्वन्द्वः कहिलेकाहिँ सम्पदा स्थलहरूको संरक्षण र मर्मतसम्भारको लागत महँगो हुन सक्छ र स्रोत र कोष कसरी बाँडफाँड गर्ने भन्नेमा विवाद हुन सक्छ। (न्यौपाने, २०७६)

नेपालमा सम्पदा संरक्षण क्षेत्रमा देखिएका द्वन्द्व :

नेपालमा सम्पदा संरक्षणको प्रक्रियामा धेरै द्वन्द्वहरू उत्पन्न भएका छन् । यहाँ केही उदाहरणहरू छन्:

भूमि प्रयोगमा द्वन्द्वः प्राकृतिक र साँस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूको संरक्षणमा प्रायजसो भूमिको ठूलो क्षेत्रको संरक्षण समावेश भएको छ । कृषि, वनर शहरी विकास जस्ता अन्य भूमि प्रयोगहरूमा द्वन्द्व सृजना भएका छन् । यसले संरक्षणवादीहरू र स्थानीय समुदायहरू बीच भूमिको प्रयोग र स्रोतको बाँडफाँडलाई लिएर विवाद निम्तिएका छन् ।

पहुँच र स्वामित्वमा द्वन्द्वः विभिन्न समूहहरूका लागि धार्मिक वा साँस्कृतिक महत्त्वका सम्पदा स्थलहरूमा पहुँच र स्वामित्वको विषयलाई लिएर विवाद देखिएका छन् । उदाहरणका लागि, नेपालमा पाटन दरबार स्क्वायरको पुनर्स्थापनाले स्थानीय समुदाय र सरकारबीच स्वामित्वलाई लिएर विवाद निम्त्यायो, किनभने समुदायले त्यस क्षेत्रमा उनीहरूको अधिकार हनन भएको महसुस गर्‍यो ।

पर्यटनको प्रभावमा द्वन्द्वः सम्पदा पर्यटन पनि द्वन्द्वको स्रोत बन्न पुगेका छन्, किनकि यसले कुनै क्षेत्रमा पर्यटकको आगमनलाई निम्त्याएर स्थानीय स्रोत र पूर्वाधारमा दबाव ल्याएपछि स्थानीय समुदायको दैनिक जीवनमा बाधा पुऱ्याएका उदाहरणहरू नेपालमा पाइएका छन् । विशेषगरी आरक्षण क्षेत्रहरूमा यस्ता समस्याहरू बारम्बार देखिएका छन् ।

संरक्षण नीतिहरूमा द्वन्द्वः नेपालमा सम्पदा संरक्षण नीतिहरूको कार्यान्वयनका क्रममा पनि द्वन्द्वहरू निम्तिएका छन् । यी नीतिहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूमा स्थानीय आफ्नो पहुँचलाई अनुचित रूपमा प्रतिबन्धित गरिएको महसुस स्थानीयवासीहरूले गरेका छन् । (हेसेलबर्गर, एम., र क्रिष्ट, जी. , २०२०ई)

नेपालमा सम्पदा संरक्षणमा देखिएका द्वन्द्वहरूको व्यवस्थापनका लागि निर्णय प्रक्रियामा स्थानीय समुदायहरूलाई समावेश गर्नु बुद्धिमानी हुन्छ यसबाट समुदायका सदस्यहरू बीच स्वामित्व र जिम्मेवारीको भावना जागृत हुन्छ । फलस्वरूप द्वन्द्व उत्पन्न हुँदा

सरोकारवालाहरूसँग खुला र रचनात्मक संवादमा संलग्न हुने अवसर प्राप्त हुन्छ। यसले विभिन्न समूहहरू बीच विश्वास र समझदारीको विकास हुन्छ। सम्पदा संरक्षणको महत्त्वको बारेमा छलफल गरेर प्रभावकारी रणनीतिहरू समेत निर्माण गर्न सकिन्छ। विभिन्न सरोकारवालाहरू, जस्तै स्थानीय समुदायहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू र सरकारी निकायहरू बीचको सहकार्य र साझेदारी गरेर सम्पदा संरक्षणमा पैदा भएका द्वन्द्वहरू सम्बोधन गर्न र लाभदायक समाधानहरू खोज्न सकिन्छ।

सम्पदा संरक्षण र विकास

सम्पदाले विकासमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव पार्छ। सम्पदाले पर्यटन र ऐतिहासिक स्थल तथा भवनहरूको संरक्षण र जीर्णोद्धारको माध्यमबाट आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउँछ। सम्पदा पर्यटनले राजस्वमा वृद्धि गर्न र पर्यटन उद्योगमा रोजगारी सिर्जना गर्नुका साथै सम्पदास्थलको समग्र आकर्षण र चरित्रमा योगदान पुऱ्याउँन सक्छ। तर, विकासमा सम्पदाको नकारात्मक असर पनि पर्न सक्छ। उदाहरणका लागि, सम्पदा स्थल र प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षणमा ध्यान दिँदा कहिलेकाहीं नयाँ विकास वा शहरी नवीकरणको खर्चमा कमी आउन सक्छ। यसले नयाँ व्यवसाय र आवासको लागि ठाउँको अभाव निम्त्याउन सक्छ, जसले आर्थिक वृद्धिलाई बाधा पुऱ्याउन सक्छ। यत्तिले नपुगेर सम्पदा स्थलहरूको संरक्षण र मर्मतसम्भारको लागत महँगो हुन सक्छ र स्रोतहरू अन्य विकास परियोजनाहरूबाट टाढा जान सक्छन्।

समग्रमा, विकासमा सम्पदाको सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरूलाई कमी गर्न सचेत हुनुपर्छ। संरक्षणको आवश्यकतालाई आर्थिक र सामाजिक प्रगतिको आवश्यकतासँग सन्तुलन गर्ने उपायहरू खोज्नु पर्छ। यसले नयाँ विकास परियोजनाहरूमा सम्पदाका तत्वहरू समावेश गराउने वा सम्पदा स्थलहरूलाई आर्थिक रूपमा दिगो बनाउने तरिकाहरू खोज्ने जस्ता रचनात्मक समाधानहरू खोज्नु पर्दछ।

के हो विकास ?

विकास एउटा जटिल र बहुआयामिक अवधारणा हो जसलाई परिप्रेक्ष्य र परिप्रेक्ष्यका आधारमा विभिन्न तरिकाले परिभाषित गर्न र बुझ्न सकिन्छ।

सामान्यतया, विकासले व्यक्ति, समुदाय र समाजको जीवनको गुणस्तर सुधार गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। यसले आर्थिक वृद्धि, सामाजिक प्रगति, राजनीतिक स्थायित्व, वातावरणीय दिगोपन, र सांस्कृतिक संरक्षण लगायतका विभिन्न विषयहरू समेट्न सक्छ।

विकासका सम्बन्धि प्रसस्त फरक दृष्टिकोणहरू छन्। विभिन्न विद्वानहरूको अवधारणामा आफ्नै परिभाषा र दृष्टिकोण हुन सक्छ। कतिपयले आर्थिक वृद्धि र आधुनिकीकरणमा बढी ध्यान दिन्छन् भने अन्यले सामाजिक न्याय, समानता र दिगोपनमा बढी जोड दिन सक्छन्। अन्ततः, विकासको परिभाषा व्यक्तिको वा समूहको मूल्य, प्राथमिकता र लक्ष्यबाट प्रभावित हुने गर्दछ।

अमर्त्य सेन एक नोबेल पुरस्कार विजेता अर्थशास्त्री र दार्शनिक हुन् जसले विकास अर्थशास्त्र र सम्पदाको अध्ययनको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। विकास अर्थशास्त्रका क्षेत्रमा सेनको प्रमुख योगदानहरू मध्ये एक "डेभलपमेन्ट एज् फ्रिडम" हो। सेनले आफ्नो पुस्तक "डेभलपमेन्ट एज् फ्रिडम" (१९९९) मा पहिलो पटक प्रस्तुत गरेको विकासको मुख्य उपायको रूपमा व्यक्तिहरूलाई उपलब्ध विकल्प र स्वतन्त्रताहरूको दायरा विस्तार महत्त्वलाई जोड दिएका छन्। सेनका अनुसार विकासलाई आर्थिक वृद्धि वा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी) को विस्तारको हिसाबले मात्र हेर्नु हुँदैन, बरु विकासले मानिसहरूलाई उनीहरूको जीवनको आदर्शमा बाँच्न र त्यसको महत्त्व बुझ्न सफल बनाउनुपर्छ। (सेन, १९९९)

स्वतन्त्रताको रूपमा विकासलाई व्याख्या गर्नुको अतिरिक्त सेनले सम्पदाको अध्ययन मात्रै गरेनन् बरु विकाससँग यसको सम्बन्धका विषयमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। आफ्नो पुस्तक "आइडेन्टिटी एन्ड भायोलिन्स: द इलुजन अफ् डेस्टिनि" (२००६)मा, सेनले व्यक्तिगत र सामूहिक पहिचानलाई आकार दिन सांस्कृतिक र ऐतिहासिक सम्पदाको भूमिका र यी

पहिचानहरूलाई सामाजिक र आर्थिक प्रवर्द्धन वा बाधा पुऱ्याउन प्रयोग गर्ने तरिकाहरूबारे चर्चा गरेका छन्। सेनले सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणको महत्त्व र स्थानीय सन्दर्भहरूप्रति संवेदनशील र आदिवासी समुदायहरूको अधिकारको सम्मान गर्ने तरिकाले सम्पदा संरक्षणको आवश्यकताको बारेमा पनि विस्तृत रूपमा लेखेका छन्। आफ्नो पुस्तक "द आर्गुमेन्टेडिभ इन्डियन: राइटिङ्स अन इन्डियन हिस्ट्री, कल्चर, एन्ड आइडेन्टिटी" (२००५) मा, सेनले भारतको समृद्ध र विविध सांस्कृतिक सम्पदा र द्रुत सामाजिक र आर्थिक परिवर्तनको सन्दर्भमा यस सम्पदाको संरक्षण र उत्सवको महत्त्वबारे चर्चा गरेका छन्।

समग्रमा, विकास अर्थशास्त्र र सम्पदाको अध्ययनको क्षेत्रमा सेनको योगदान महत्त्वपूर्ण र प्रभावशाली रहेको छ, र उनको कामले यी महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूको बारेमा सोच्ने तरिकालाई आकार दिन मद्दत गरेको छ।

विशेष गरी, विकासमा सामाजिक र सांस्कृतिक कारकहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्न र मानव अधिकार र स्वतन्त्रतालाई विकासको प्रक्रियाको आधारभूत रूपमा मान्यता दिने तर्कमा से प्रभावशाली छन्।

सम्पदा र विकासको क्षेत्रमा सेनको सबैभन्दा उल्लेखनीय योगदान मध्ये एक "क्षमता" को अवधारणामा उनको काम हो। सेनले विकासलाई आर्थिक बृद्धिको सन्दर्भमा मात्र नभई व्यक्तिको क्षमताको विस्तारको हिसाबले बुझनुपर्ने तर्क गरेका छन् जसलाई उनीहरूले मूल्यवान कारणले जीवन जिउन सक्छन्। यस दृष्टिकोणले भौतिक वस्तु र स्रोतहरूमा मानिसहरूको पहुँच बढाउने मात्र होइन, उनीहरूलाई आफूले मूल्यवान जीवन जिउन र उनीहरूको समाजको सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक जीवनमा पूर्ण रूपमा भाग लिन स्वतन्त्रता दिन सक्षम पार्ने महत्त्वलाई जोड दिन्छ।

यस सन्दर्भमा, सेनले तर्क गरेका छन् कि सांस्कृतिक सम्पदाले मानिसहरूलाई पहिचान, सम्बद्धता र सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको भावना प्रदान गरेर विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ, जुन उनीहरूको कल्याण र फस्टाउनको लागि महत्त्वपूर्ण छ। उनले भावी पुस्ताले आफ्नो समाजको सांस्कृतिक, कलात्मक र ऐतिहासिक सम्पदाबाट लाभान्वित हुन सक्ने गरी सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्नुपर्नेमा जोड दिएका छन्।

यस क्षेत्रमा सेनका केही प्रमुख कार्यहरूमा उनका पुस्तकहरू "डेभलपमेन्ट एज फ्रिडम" (१९९९ई) र "आइडेन्टिटी एन्ड भायोलिन्स: द इल्युजन अफ डेस्टिनी" (२००६ई), साथै उनका लेखहरू "मानव अधिकार र आर्थिक विकास" (१९९५) र लेखहरू समावेश छन्।

सम्पदा र विकास बीचको सम्बन्ध

अहिलेको समयमा 'सम्पदा र विकास' सामाजिक विज्ञानको क्षेत्रमा सबैभन्दा चासोको विषय बनेको छ। सम्पदा सामान्यतया सांस्कृतिक र ऐतिहासिक मूल्यहरूसँग सम्पदा जोडिएको छ, जबकि विकासलाई आर्थिक र सामाजिक प्रगतिको प्रक्रियाको रूपमा हेरिएको छ। यद्यपि, दुई अवधारणाहरू प्रायः अनुमान गरिएको भन्दा धेरै अन्तर्क्रियात्मक छन्। वास्तवमा, सम्पदाले विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न प्रमुख भूमिका खेल्छ, जबकि विकासले सम्पदाको विनाश पनि निम्त्याउन सक्छ।

विकास प्रवर्द्धनमा सम्पदाको भूमिका

विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्दा विकास प्रवर्द्धनका लागि सम्पदा एक महत्त्वपूर्ण कारक हो।

पहिलो, विकासका लागि सम्पदाको मूर्त र अमूर्त लाभ हुन्छ। मूर्त लाभहरूमा सम्पदा स्थल र भवनहरूको आर्थिक मूल्य समावेश छ, जसले पर्यटन र अन्य गतिविधिहरूबाट आमदानी गर्न सकिन्छ। सामुदायिक गौरव र पहिचानलाई बढावा दिन सम्पदाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ, जसले सामाजिक एकता, आर्थिक विकास र राजनीतिमा पनि सकारात्मक प्रभाव पार्न

सकछ। उदाहरणका लागि, सम्पदा संरक्षणलाई राष्ट्रिय एकता र पहिचानलाई प्रवर्द्धन गर्ने औजारको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ, जसले विकासका लागि आवश्यक शान्ति र स्थिरता प्रवर्द्धन गर्न मद्दत गर्न सकछ।

साथै, सम्पदाले शिक्षा र ज्ञान आदानप्रदानको माध्यमबाट विकास प्रवर्द्धन गर्न पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सकछ।

सम्पदा स्थलहरू जस्तै संग्रहालय र स्मारकहरूले विगतको विषयमा सिक्न र बुझ्नको लागि स्रोतको रूपमा काम गर्न सकछन्, र विभिन्न संस्कृतिहरू बीच विचार र ज्ञान आदानप्रदान गर्न प्लेटफर्मको रूपमा पनि काम गर्न सकछन्। यसले विभिन्न सांस्कृतिक र सामाजिक समूहहरू बीचको समझ, सहिष्णुता र सम्मान बढाउन सकछ, जुन विकासको लागि आवश्यक छ।

सम्पदामा विकासको नकारात्मक प्रभाव

सम्पदाले विकासको प्रवर्द्धनमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सकछ भने विकासले सम्पदामा पनि नकारात्मक प्रभाव पार्न सकछ। उदाहरणका लागि, सहरीकरण र औद्योगीकरण जस्ता विकास गतिविधिहरूले सम्पदा स्थल र भवनहरूको विनाश निम्त्याउन सकछ। यसले महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक र ऐतिहासिक मूल्यहरू गुमाउने मात्र नभई स्थानीय अर्थतन्त्रमा पनि नकारात्मक असर पार्न सकछ, किनकि सम्पदा स्थलहरूले प्रायः पर्यटन र अन्य गतिविधिहरूबाट आम्दानी गर्ने गर्दछ।

यसबाहेक, विकास गतिविधिहरूले स्थानीय समुदायहरूको विस्थापनलाई पनि निम्त्याउन सकछ, जसले परम्परागत ज्ञान र सांस्कृतिक अभ्यासहरू गुमाउन सकछ। यस्तो स्थितिमा सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि सम्पदाहरूमा विकासको सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरूलाई ध्यानमा राख्दै, सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने रणनीतिहरू सुनिश्चित गर्नुपर्छ। (टण्डन, २०५५)

एउटा रणनीति भनेको सम्पदालाई विकास योजनाहरूमा समावेश गर्नु हो। यसले सम्पदाको महत्त्वको बारेमा निर्णयकर्ताहरू र जनतामा चेतना सिर्जना गर्न मद्दत गर्छ। सम्पदा स्थलहरू वरपर बफर जोनहरू सिर्जना गर्ने र वरपरका विकास सम्बन्धि गतिविधिहरूलाई सीमित गर्न यस्ता रणनीतिहरूले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सकछन्।

निष्कर्षमा, सम्पदा र विकास दुई अवधारणाहरू हुन् जुन एक अर्कामा गाँसिएका र एक अर्कामा निर्भर छन्। विकासको प्रवर्द्धनमा सम्पदाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ भने विकासले सम्पदाको विनाश पनि निम्त्याउन सकछ। तसर्थ, विकास योजनाहरूमा सम्पदालाई समावेश गर्ने, दिगो निर्माण प्रविधि र सामग्रीको कार्यान्वयन जस्ता रणनीतिहरू मार्फत विकासको सन्दर्भमा सम्पदाको संरक्षण र प्रवर्द्धन सुनिश्चित गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसो गर्नाले विकासको प्रवर्द्धनका साथै सम्पदाको सम्मान र संरक्षण भएको सुनिश्चित गर्न सकछौं। (युनेस्को, २०१२ र २०१३)

तल दिइएका सम्पदा संरक्षण प्रयासहरू र तिनीहरूले प्रदान गर्ने फाइदाहरूका केही उदाहरणहरूले माथिका तर्कहरूलाई झन् पुष्टि गरेका छन्:

१. **चिनको विशाल पर्खाल:** ऐतिहासिक चीनको विशाल पर्खाल उत्तरी सिमानामा बनाइएका किल्लाहरूको शृङ्खला हो जसले यूरेशियन पहाडका घुमन्ते समूहहरूबाट चिनियाँ राज्यहरू र साम्राज्यहरूलाई जोगाउँथ्यो। विशाल पर्खाललाई सन् १९८७ देखि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक संगठन (युनेस्को) द्वारा विश्व सम्पदा स्थलको रूपमा सूचीकृत गरिएको छ। महान पर्खालको संरक्षणले पर्यटनको माध्यमबाट वरपरका क्षेत्रहरूलाई महत्त्वपूर्ण आर्थिक लाभ पुऱ्याएको छ र संरक्षणमा पनि मद्दत गरेको छ।

२. **ताजमहल:** ताजमहल भारतको आगरामा अवस्थित सेतो संगमरमरको समाधि हो। यो १७ औं शताब्दीमा मुगल सम्राट शाहजहाँले आफ्नी पत्नी मुमताज महललाई श्रद्धांजलिको रूपमा निर्माण गरेका थिए। ताजमहल युनेस्कोको विश्व सम्पदा स्थल हो र यसलाई विश्वमा मुगल वास्तुकलाको उत्कृष्ट उदाहरण मानिन्छ। ताजमहलको संरक्षणले पर्यटनको माध्यमबाट यस क्षेत्रको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ र यस क्षेत्रको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्त्वलाई जोगाउन पनि मद्दत गरेको छ।

३. **कोलोसियम:** कोलोसियम रोम, इटालीमा अवस्थित एउटा एम्फीथिएटर हो। यो ईस्वीकोशताब्दी मा निर्माण गरिएको थियो र रोमन वास्तुकला र ईन्जिनियरिङको एक महान उदाहरणका रूपमा यसलाई मानिन्छ। कोलोसियम एक युनेस्को विश्व सम्पदा स्थल हो र रोमको एक प्रमुख पर्यटक आकर्षण हो। कोलोजियमको संरक्षणले पर्यटनको माध्यमबाट यस क्षेत्रको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ र यस क्षेत्रको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्वलाई जोगाउन पनि मद्दत गरेको छ।

४. **गिजाको पिरामिडहरू:** गिजाको पिरामिडहरू इजिप्टको गिजामा नील नदीको पश्चिमी किनारमा अवस्थित प्राचीन इजिप्शियन पिरामिडहरूको समूह हो। तिनीहरू फारोहहरू र तिनीहरूका रानीहरूको लागि चिहानको रूपमा बनाइएका थिए र प्राचीन इजिप्टको सबैभन्दा प्रतिष्ठित प्रतीकहरू मानिन्छन्। गिजाको पिरामिडहरू युनेस्कोको विश्व सम्पदा स्थल हुन् र इजिप्टको प्रमुख पर्यटक आकर्षण हुन्। गिजाको पिरामिडको संरक्षणले पर्यटनको माध्यमबाट यस क्षेत्रको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ र यस क्षेत्रको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्वलाई जोगाउन पनि मद्दत गरेको छ।

सामान्यतया, सम्पदा स्थलहरूको संरक्षणले त्यस क्षेत्रलाई महत्त्वपूर्ण आर्थिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक लाभहरू प्रदान गर्न सक्छ। यसले पर्यटकलाई आकर्षित गर्न, रोजगारी सिर्जना गर्न र पर्यटन मार्फत राजस्व आर्जन गर्न मद्दत गर्न सक्छ। यसले सम्पदास्थलको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक महत्वलाई जोगाउन पनि मद्दत गर्न सक्छ, जुन स्थानीय समुदायका लागि गौरव र पहिचानको महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन सक्छ।

नेपाल विविध प्राकृतिक र समृद्ध सांस्कृतिक सम्पदाको घर हो। देशको इतिहास र पहिचानको लागि सम्पदाको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। नेपालको सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र संवर्धनको जिम्मेवारी पुरातत्व विभाग (DOA) को हो भने राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण विभाग (DNPWC) नेपालको प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण र संवर्धनको लागि जिम्मेवार छ।

नेपालका प्राकृतिक सम्पदा स्थलहरूमा राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रहरू समावेश छन् जुन विभिन्न प्रकारका वनस्पति र जनावर प्रजातिहरूको घर हो। नेपालका केही प्रसिद्ध प्राकृतिक सम्पदा स्थलहरूमा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज र अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र समावेश छन्।

नेपालका सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूमा मन्दिर, मठ, दरबार र किल्ला जस्ता वास्तु, कलात्मक र ऐतिहासिक स्थलहरूको विस्तृत श्रृंखला समावेश छ। नेपालका केही प्रसिद्ध सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूमा पाटन दरबार स्क्वायर, भक्तपुर दरबार स्क्वायर, र स्वयम्भूनाथ मन्दिर समावेश छन्।

पुरातत्व विभाग राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण विभागद्वै प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदा साइटहरू पहिचान गर्न र दर्ता गर्न र तिनीहरूको संरक्षण र संरक्षणको लागि नीति र दिशानिर्देशहरू विकास गर्ने काम गर्छन्। यसबाहेक, नेपालमा सम्पदा संरक्षण प्रयासमा संलग्न धेरै गैरसरकारी संस्थाहरू (एनजीओ) र समुदायमा आधारित संस्थाहरू पनि छन्।

समृद्ध र विविध सांस्कृतिक सम्पदाको घर भएकाले नेपालमा सम्पदा संरक्षण महत्त्वपूर्ण मुद्दा हो। यसमा वास्तुकला, कलात्मक, र प्राकृतिक सम्पदा क्षेत्रहरू समावेश छन् जुन देशको इतिहास र पहिचानको लागि ठूलो महत्त्वका छन्।

नेपालको सम्पदा संरक्षणमा संलग्न प्रमुख संस्थाहरू मध्ये एक पुरातत्व विभाग (DOA) हो, जुन नेपालको सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र संरक्षणको लागि जिम्मेवार छ। पुरातत्व विभागले सांस्कृतिक सम्पदा साइटहरू पहिचान र दर्ता गर्न, यी साइटहरूमा अनुसन्धान गर्न, र तिनीहरूको संरक्षणको लागि नीति र दिशानिर्देशहरू विकास गर्न काम गर्दछ। पुरातत्व विभागबाहेक, नेपालमा सम्पदा संरक्षण प्रयासमा संलग्न धेरै गैरसरकारी संस्थाहरू (एनजीओ) र समुदायमा आधारित संस्थाहरू पनि छन्। यी संस्थाहरूले प्रायः पुरातत्व विभाग र स्थानीय समुदायहरूसँग मिलेर सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूको पहिचान र संरक्षण गर्न, र तिनीहरूको महत्त्वको बारेमा सचेतना बढाउन काम गर्छन्।

नेपालमा सफल सम्पदा संरक्षण परियोजनाको एउटा उदाहरण पाटन दरबार स्क्वायरको जीर्णोद्धार हो, पाटन सहरमा रहेको युनेस्कोको विश्व सम्पदा क्षेत्र। यो परियोजना पुरातत्व विभागद्वारा काठमाडौं स्थित युनेस्को कार्यालय र स्थानीय सामुदायिक समूहहरूसँगको सहकार्यमा गरिएको थियो, र स्क्वायर भित्रका ऐतिहासिक भवनहरू र मन्दिरहरूको मर्मत र जीर्णोद्धार समावेश गरिएको थियो। (अमात्य, २०७५)

निष्कर्ष

हाम्रा सम्पदाहरू हाम्रा सम्पत्ति हुन्। चाहे प्राकृतिक सम्पदा हुन्, चाहे सांस्कृतिक सम्पदा हुन् यिनीहरूको सदुपयोग हुनुपर्छ। यी हाम्रा महत्वपूर्ण स्रोतहरू हुन्। स्रोतलाई परिचालन गर्नुपर्छ। थन्क्याएर राख्यो भने त्यसको महत्व घट्छ। मानिसका जीवनमा योगदान दिन सक्थ्यो, देशको समृद्धि र महिमा बढाउन सक्थ्यो भने सम्पदाकै महिमा बढ्छ। संसारभरि सम्पदालाई परिचालन गरेर आर्थिक उपार्जन र ख्याति दुबै कमाउँदै छ। हाम्रा सम्पदाहरू पनि कुनैभन्दा कम छैनन्। यिनको पनि सहि परिचालन गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अमात्य, साफल्य, (वि.सं. २०७५), वागमती सभ्यता, काठमाडौं : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
- उप्रेती, गङ्गाप्रसाद (सम्पा.) (वि.सं. २०७९), प्रज्ञा नेपाली वृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
- क्याम्ब्रिज अङ्ग्रेजी शब्दकोश, (२०२२ ई), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/heritage> मा उपलब्ध, २० डिसेम्बर, २०२२ ईमा अवलोकन गरिएको।
- केइस्च, एम्. मार्टिना, (२०२० ई), हेरिटेज, कन्जरभेसन एण्ड डेभलपमेन्ट, *सस्टेनेबल सिटिज् एण्ड कम्युनिटिज्*, लण्डन : स्प्रिङ्गर प्रकाशन
- टण्डन, गोविन्द, (वि.सं. २०५५), संस्कृति संरक्षण केही लेख : केही विचार, काठमाडौं : श्रीझरेन्द्रशमशेर ज.ब.रा.
- न्यौपाने, दामोदर, (वि.सं. २०७६), सम्पदा लडाइँ : सभ्यता, पहिचान र राष्ट्रियता, काठमाडौं : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि.
- फारो सम्मेलन, (२००५ ई), समाजको सांस्कृतिक सम्पदाको मूल्य सम्बन्धी सम्मेलन, <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention> मा उपलब्ध, २० डिसेम्बर, २०२२ ईमा अवलोकन गरिएको।
- व्युत्पत्ति कोश, (२०२२ ई), <https://www.etymonline.com/word/heritage> मा उपलब्ध, २० डिसेम्बर, २०२२ ईमा अवलोकन गरिएको।
- युनाइटेड नेसनस एजुकेशनल, साइन्टिफिक नद कल्चरल अर्गनाइजेशन (युनेस्को), (२०१३ ई), <https://whc.unesco.org/en/news/1085/> मा उपलब्ध, २० डिसेम्बर, २०२२ मा अवलोकन गरिएको।
- युनाइटेड नेसनस एजुकेशनल, साइन्टिफिक नद कल्चरल अर्गनाइजेशन (युनेस्को), (२०१३ ई), म्यानेजिङ् कल्चरल वर्ल्ड हेरिटेज, पेरिस : ICOMOS
- युनाइटेड नेसनस एजुकेशनल, साइन्टिफिक नद कल्चरल अर्गनाइजेशन (युनेस्को), (२०१३ ई), म्यानेजिङ् नेचुरल वर्ल्ड हेरिटेज, पेरिस : ICOMOS
- हेसेलबर्गर, एम्., र क्रिष्ट, जी. (२०२० ई), ट्राकिङ् ट्रेण्डस् : अ स्टडी अफ् पोष्ट अर्थक्वेक अप्रोचेज् टु कन्जर्भेसन इन पाटन, नेपाल, *स्टडिज् इन कन्जर्भेसन*